

A 'fekszük' ige grammatikalizációja a színjai hantiban

SIPOS Mária

Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
sipos.maria@nytud.hu

1. Bevezetés

Jelen írás a hanti testtartásigékből kialakult kvázikopulák vizsgálatához tartozik, és egy több nyelvre kiterjedő kutatássorozat része. Korábbi tanulmányok után a testtartásigék jelentőségére egy monográfia irányította rá a figyelmet (Newman 2002). A kvázikopulák tipológiája a Max Planck Intézetben nagyszámú európai és Európán kívüli nyelv vizsgálata alapján készült el (Ameka – Levinson 2007), amely a lokatív szerkezetek lekérdezésére szolgáló képgyűjteményen (Ameka – De Witte – Wilkins 1999) alapul. Uráli nyelvekre vonatkozó megfigyelések is vannak (pl. Viberg 2013; Sipos 2018, 2019; Németh 2021; Várnai 2021a, 2021b).

Kvázikopulák nem csak a testtartásigék köréből kerülnek ki. Számos nyelv alkalmaz például helyzeteket kifejező igéket is, ilyen a m. *függ* (Ameka 2007). Emellett vannak ilyen szerepben semleges igék és kopulák is (m. *elhelyezkedik, van*) (Stosic – Sarda 2009). Továbbá nyelvenként eltérő mértékben, de használatosak fiktív mozgást kifejező igék is (Stosic – Sarda 2009), pl. m. *a hegy alatt folyócska kanyargott*, illetve *Szent László-kori pincerendszer húzódik Pannonhalma alatt* mondatokban. Ugyancsak lehetnek ilyen szerepben több szóból álló szerkezetek is (*a cserépedény fel van rakva a szekrény tetejére*) (Berthele 2004). Így a lokatív és az egzisztenciális mondatokban szereplő igei elemek teljes repertoárjának és alkalmazási szabályaiknak leírása még semleges stílusú mondatokra nézve is igen összetett feladat.

A testtartásigék az elemi cselekvéseket kifejező igékhez tartoznak. Ennek az igecsoportnak a tagjai valamely testtartást anélkül jelölnek, hogy a cselekvés módját vagy körülményét is kódolnák egyben (Noonan – Grunow-Hårsta 2002: 81). Ide tartozik tehát a m. *ül* ige, de a *kuporog, guggol* nem. A magyarban az alapvető testtartásokat kifejező igékből egy-egy van minden je-

lentesre, más nyelvekből azonban ismerünk példát arra, hogy több szó is rendelkezésre áll (Várnai 2021a).

A testtartásigéknek az eredeti mellett számos további jelentése is kialakul. Ezek lehetnek metaforikusak (m. *magasan állt a tejszínhab a torta tetején*), metonimikusak (m. *trónon ül*), idiomatikus kifejezések (m. *könnyű ül a szemében*) is létrejöhetnek, valamint grammatikalizálódhatnak is a testtartásigék. Heine és Kuteva kutatásai (2004) szerint az 'áll' és az 'ül' igék gyakran szolgálnak forrásul folyamatosságot jelölő elem, illetve kopula létrejöttéhez. Az 'ül' igéből emellett habituálisjelölő is kialakulhat. A 'fekszik' igéből is jöhet létre folyamatosságot jelölő elem, más jellegzetes fejleményt azonban ennél az igénél nem említene a szerzők (Heine – Kuteva 2004: 322, 325).

Jelen tanulmány célja az északi hanti 'fekszik' jelentésű igéből létrejött kvázikopula bemutatása, a többi jelentésről csak érintőlegesen lesz szó.

Pustet (2005) a szakirodalmi előzmények alapján összefoglalja, hogy a grammatikalizáció során a nyelvtani funkciót hordozó elemek lexikális elemekből jönnek létre. A kvázikopulák és a kopulák legjellemzőbb forrásai az igék és a névmások – ez utóbbira a legismertebb példa a mandarin kínai *shì* (Pustet 2005: 55) –, azonban megfigyelések szerint létrejöhetnek prepozícióból is. A leggyakrabban helymegadást, helyzetet, létezését jelentő igékből alakulnak ki, továbbá a 'csinál', 'épít', 'történik', 'előfordul', 'megy', '(át)alakul', 'válk (valamivé)', 'viselkedik (valamiként)' jelentésű igékből is. Az indoeurópai nyelvekre például jellemző, hogy a kopula homonim a létezését jelentő igével, de más nyelvekben is vannak erre példák. Emellett – amint ezt szintén nagyszámú nyelv bizonyítja – a kopulák lehetnek azonos hangzásúak a testtartásigékkel is. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a testtartásigék gyakran válnak lokatív és egzisztenciális mondatokban használatos kvázikopulává, azaz olyan elemmé, amely betölti a kopulafunkciót, de szemantikailag nem üresedett ki, ezután pedig kopulává, amelynek használatakor már közömbösek a tárgy elhelyezkedésének fizikai körülményei.¹

1.1. Mi határozhatja meg a kvázikopula választását?

Az 'ül', 'áll' és 'fekszik' jelentésű igék elvileg ugyanolyan jelentést, aszociációs környezetet és metaforizációs lehetőségeket nyújtanak a beszélők számára minden nyelvben. Az alapvető dimenzionális benyomásokon kívül a

¹ A spanyol lokatív mondatokban szereplő *estar* kopula az 'áll' jelentésű igéből jött létre. Az 'áll' jelentésű ige kopulává válásáról az indoeurópai nyelvekben ld. Irslinger 2019. – A kavajaszu (ang. Kawaiisoo; uto-azték nyelvcsalád, Kalifornia) nyelvben mindhárom alapvető testtartásigének van kopulatív használata (Pustet 2005: 54).

fizikai aktivitás különböző mértéke is anyanyelvtől függetlenül egyformán érzékelhető: a legkisebb erőfeszítést a fekvő helyzet fenntartása igényli – a legnagyobbat az álló testhelyzet, az ülés mint tevékenység pedig e kettő között helyezhető el (Newman 2002).

Mindezek ellenére a nyelvek nem egyformán élnek a fenti lehetőségekkel, mert a szociokulturális, asszociációs környezet különböző lehet. Az eltéréseknek nyelven kívüli – tehát a nyelvet beszélő nép kultúrájával összefüggő –, valamint nyelvi – például a szavak hangtörténetében és jelentésváltozásaiban gyökerező – okai egyaránt vannak. Vélhetőleg az előbbire adnak példát a hanti 'ül', az utóbbira pedig az 'áll' igére visszavezethető kvázikopulák használatában megfigyelhető szabályok (Sipos 2018, 2019). Rokon nyelvek között is vannak eltérések a kvázikopulák használatában. Például a csantjal és a magar (tibeti-burmai nyelvek) erősen különbözik a testtartásigék számában: az előbbi viszonylag kevés primér testtartásigét használ, az utóbbi sokkal többet (Noonan – Grunow-Hårsta 2002).

Mivel a testtartásigék grammatikalizációjuk során valamennyit megőriznek az ige eredeti jelentéséből, választásuk nagy valószínűséggel összefügg a velük alanyként használható főnevek geometriai tulajdonságaival (Newman 2002; Ameka – Levinson 2007).

Azonban ettől eltérő esetek is vannak. A 'fekszik' ige esetében például azt várjuk, hogy a tárgy alakja elnyújtott, hosszúkás alakú, az alátámasztással párhuzamosan helyezkedik el, és nagy felületen rásimul az alátámasztó felületre. Használható lehet azonban szabálytalan vagy nem állandó formájú tárgyakkal is, illetve amelyeknek nincs kifejezetten elnyújtott alakja, kitüntetett dimenziója (pl. labda) vagy elkülönülő alapja, amely függőleges helyzetéhez támaszt biztosítana (Ameka – Levinson 2007; Atintono 2013: 188–190).

Meglepő módon a tárgy mérete is meghatározhatja az igei elem választását. Lemmens szerint a hollandban egy nagy méretű labda hollétének kifejezésére az 'áll' jelentésű ige használatos (Lemmens 2002: 122). A gurene (gur nyelvek, Ghána) nyelv beszélői számára viszont a tárgy nagysága nem bír jelentőséggel, ha nincs kitüntetett dimenziója, akkor holléte kifejezhető a 'fekszik' igére visszavezethető kvázikopula segítségével (Atintono 2013: 192). A ku waruban (Pápua Új-Guinea, csimbu nyelvek) a 'fekszik' ige olyan tárgyakkal használatos, amelyek nem feltűnő vagy kiemelt helyzetűek (Rumsey 2002: 265).

Lehetnek a Háttérre vonatkozó megkötések is. A gurenében például élettelen alanyok mellett csak akkor használható a 'fekszik' jelentésű ige, ha

talaj- vagy padlószinthez kötődő hollétet ír le a mondat² (Atintono 2013: 193). A németben a *sitzen* és a *setzen* igékről állapították meg, hogy sokkal inkább a lokáció jellemzői határozzák meg a használatát, mint az Alak tulajdonságai: akkor használatosak, ha valamilyen megemelt, magasabban fekvő pozícióról van szó (Fagan 1991: 142–144).³

A goemai (csádi nyelvek, Nigéria) azt példázza, hogy nem feltétlenül a tárgy geometriai jegyei, sokkal inkább az alátámasztás jellege, vagyis az Alak és a Háttér közötti kapcsolat döntő az igei elem választásakor. A goemaiban a 'fekszik' ige olyan tárgyakkal használatos, amelyek nem függetlenednek a Háttértől. Lehetnek hajlékonyak (kötél, textília), hosszan húzódó dolgok (folyó, út), anyagok (víz, gabona, homok, fű). A Háttérnek nem is kell vízszintesnek lennie (a kéreg is fekszik a fán). Ha nincs olyan aljuk, talpuk, stabil alsó részük, amelyek megtartják a pozíciót, akkor hiába emelkednek ki a földből, a 'fekszik' ige használatos (Hellwig 2007: 901–902).

Nem utolsósorban a tárgy funkciója is befolyásolhatja az igei elem megválasztását. A németben például a *stehen* 'áll' ige választandó, ha a tárgynak van egy funkcionális része, és ez a megfelelő irányban áll – akkor is, ha a tárgy geometriai tulajdonságai ezt önmagukban nem indokolnák (pl. tálca, hamutartó) (Fagan 1991: 137–138).

Néhány jelenséget egyik fenti szemponttal sem lehet magyarázni. A gurenében az úttestben lévő lyukak, gödrök is a 'fekszik' igét kívánják meg (Atintono 2013: 191).

Végül a változatossághoz az is hozzátartozik, hogy a koreai nyelvben a 'fekszik' ige nem használható metaforikus kiterjesztéssel [–élő] alanyokkal; tehát egy kidőlt fa nem *fekszik* a kertben, ezt a tartalmat más módon fogalmazzzák meg (Song 2002). A francia jellemzően nem él lokatív mondatokban

² Az ige használatát így definiálja (Atintono 2013: 193): „For any F21 and G, where F is Figure and G is Ground, F and G are in a *gā* 'be lying' relation if: (i) F is animate (human or animal), F is horizontally oriented on G, and G is at floor or earth level unless G is a canonical elevated place for lying (e.g. bed) and F is human, or (ii) F is inanimate with salient dimensions horizontally oriented or F has no salient dimension and G is earth or floor level.”

³ „For example, *sitzen* and *setzen* are used to express the fact that an object is located or placed on some elevated position, that it perches or is made to perch somewhere. (...) *Auf dem frisch geschorenen Kopf sitzt eine neue Ledermutze.* 'There's a new leather cap on his freshly cropped head.'; *Auf diesem gewaltigen Rumpf aber saß, fast ohne den Übergang eines Halses, ein verhältnismäßig kleiner Kopf.* 'On this immense trunk sat, almost without the transition of a neck, a relatively small head.'” (Fagan 1991: 142).

ilyen igékkel (Stosic – Sarda 2009; Lemmens – Perrez 2010). A jele⁴ nyelvben (pápua nyelvek) pedig nincs 'fekszik' jelentésű ige (Ameka 2007: 854).

Az univerzálisnak gondolható tapasztalat ellenére tehát a testtartásigékek, így a 'fekszik' igének is, nagyon különböző használati szabályai lehetnek. A kutatás a hanti vonatkozásában a következőkre keresi a választ:

- (a) Van-e kvázikopula használata a 'fekszik' jelentésű igének?
- (b) Ez a szerep milyen szabályokkal írható le?
- (c) Mennyire üresedett ki az ige szemantikája?

1.2. A szinjai hantiról

A hanti az uráli nyelvcsalád ugor ágához tartozik, a manysival együtt alkotja az úgynevezett obi-ugor ágat. Nyugat-Szibériában, az Ob és mellékfolyói mentén beszélik. A vizsgált dialektus, amely nevét az Ob egyik nyugati mellékfolyójáról, a Szinjáról kapta, az északi csoportba, azon belül a suriskári nyelvjárásokhoz tartozik, amelyet karakteres hangtani eltérések választanak el a dél felől szomszédos kazimi nyelvjárástól, valamint főként szókészleti és morfológiai különbségek a legészakibb hanti dialektusoktól. A folyóvidék lakossága kb. 1800 fő volt a 2010-es népszámlálás szerint, amelyből kb. 1400 fő hanti nemzetiségű. A nyelvet ténylegesen beszélő hantik száma ennek kb. fele lehet (Ruttkay-Miklián 2014: 18–19).

1.3. A korpuszról

A korpuszt Schmidt Éva által kidolgozott módszertan alapján Ruttkay-Miklián Eszter által 1999-ben gyűjtött szinjai nyelvi anyag szolgáltatja.⁵ A szöveganyag egyetlen középkorú, balansz kétnyelvű szinjai hanti nyelvjárású beszélő idiolektusát tükrözi. A módszer lényege az, hogy a beszélő egy megadott szó jelentését a terepmunkás számára befolyásolás nélkül, szabadon magyarázza el, definíciószerű mondatokkal, példákkal, használati körök megadásával stb. A hanti nyelv nyelvjárási és etimológiai szótárának (Steinitz 1966–1993) lekérdezésével a gyűjtött anyag lefedi az ismert szótövek, illetve szócsaládok összességét. A szómagyarázatok irányított, de szabad szövegközlésnek számító nyelvi anyagot eredményeztek. Nem epikus szövegekről van tehát szó, ami számos kis uráli nyelv esetében evidens a népmesék és történetek túlsúlya miatt (vö. például a ngyanaszan korpusz jellemzőivel; Várnai 201a), hanem alapjában véve deskriptív. A korpuszban a lokatív mon-

⁴ Az angol nyelvű szakirodalomban: Yeli Dnye.

⁵ Ez alkalommal is köszönetemet fejezem ki Ruttkay-Miklián Eszternek, hogy gyűjtésének lejegyzését fordításokkal ellátva rendelkezésemre bocsátotta.

datokban való szóelőfordulások mellett a testtartásigékre vonatkozó magyarázatok is tartalmaznak releváns információkat. A gyűjtés ilyen kicsiny nyelvről lévén szó ritka értékes anyagnak minősül. Jelen téma szempontjából pedig nagy jelentőségű: leíró-magyarázó jellege miatt az epikus műfajokhoz képest sok lokatív és egzisztenciális mondatot tartalmazott.

2. A 'fekszik' ige a színjai hantiban

A hanti az Ameka – Levinson-féle tipológiai csoportosítás (Ameka 2007: 855–860) szerint a 3-5 kvázikopulát alkalmazó csoportba tartozik, ahol nagy a testtartásigék szerepe. Az 'ül' és 'áll' igékről korábban már készült leírás (Sipos 2018, 2019). Ezek feltárták az 'ül' igének az európai nyelvektől erősen különböző használatát, valamint az 'áll' esetében azt, hogy használatát vélhetőleg befolyásolják etimológiai összefüggések is.⁶

A 'fekszik' jelentésű *öl*-nak van 'alszik' jelentése is.⁷ A tankönyvekben és az újságnyelvben a két jelentésben vegyesen, de ritkán fordul elő, akkor is elsősorban [+élő] alanyokkal, kvázikopula jelentésnek nem volt nyoma. A színjai korpuszban azonban [–élő] alanyú mondatokban is megtalálható volt. A már említett informatív magyarázatokra példa a (1),⁸ amely spontán ad kontrasztív leírást a testtartásigéből létrejött kvázikopulák használatáról:

- (1) *nő mölti ləjt ət ki, jastl: tāta ši ləjl. mölt ləjt ət ki, nőχ, mölt χölti ləstəmen, il'i mŭj. il'i ilən ki əl, šit jastl: ətəl. tāmiš ət əməsl. ulasen χöltša əməsl ki, saj tāχajən: a tāta ši, jastl, ulas əməsl!*

il'i ilən ki əl, šit jastl: ətəl.⁹
 vagy lent ha van.PRS.3SG az mond.PRS.3SG fekszik.PRS.3SG

'Na, ha valami álló dolog, aszongya: itt áll hiszen! Ha valami álló dolog, fel, ha valamit valahova felállítottál, vagy mi. Vagy ha lent hever (fekszik, van), azt mondja: fekszik. Az ilyen dolog¹⁰ meg ül. A szék ha valahol áll,¹¹ félreeső helyen: á, itt, aszongya, van egy szék.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

⁶ Eldönthetetlen, hogy az 'áll' és a 'függ' igék előzményeit konvergencia vagy szóhasadás köti össze etimológiailag, de a színjai adatnak szinkrón szempontból ez a két jelentése van. Más hangtani kondíciókkal bíró dialektusokban ez a helyzet nem alakult ki.

⁷ Etimológiai megfelelője a m. *alszik* ige *al-* tövének.

⁸ A példákban mind a magyar, mind a hanti szövegben aláhúzás jelöli ki a tágabb szövegkörnyezeten belül a glosszázással is ellátott részt.

⁹ Mivel morfológiai vonatkozásoknak nincs jelentősége a téma szempontjából, a hanti sorban a morfémákat nem választják el kötőjelek, a glosszázásban pedig pontok különítik el; ez azonban nem azt jelenti, hogy a morfémák elkülönítését ne lehetne jelezni.

¹⁰ A dektikus elemekről sokszor nem derül ki, hogy a helyszínen mire vonatkoztak.

2.1. A 'fekszik' ige jelentései

Az igeének a korpuszban mintegy 100 előfordulása volt. Pontosabban azért nehéz megadni, mert valójában ennél többször szerepel, de a változatlanul megismételt mondatokat nem vettem figyelembe. Az összes előfordulásnak majdnem felét teszik ki az alapjelentéses előfordulások (ember / állat fekszik / alszik), a többi 55 pedig metaforikus vagy metonimikus jelentésfejléményre vagy kvázikopula funkcióra ad példát.

A másik két hanti testtartásigéhez hasonlóan itt is megvannak a 'valamilyen elrendeződést mutat' (2) és az inaktivitást¹² (3) kifejező fejlemények, az előbbire 17, az utóbbira 5 példa akadt:

- (2) *mōl_h pelək, unšək pelək mōlti ul, ulten pəχla ōləl, nō χət pelək il'i tōnti, nōχ lārpite, lārpaja pōne.*

<i>ulten</i>	<i>pəχla</i>	<i>ōləl</i>
általában	halom.LAT	fekszik.PRS.3SG

'Valami lap, nagyobb lap valami van, általában csomóban fekszik, na, fél sátorlap, vagy nyírkéreg, terítsd ki, rakd szét.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

- (3) *nak elti werla mŭj, mŭj isa kŭš werla lŭw, nō jām pa... χəta wertī, jām pŭl' ay, jāl pŭl' ay wōlli nāχəslen mōχti, nō ješa sərəpl, i mōχti χəta pōnlen, sərəl. nō ōləl ki, šit atma jil, lijl lŭw iši.*

<i>nō</i>	<i>ōləl</i>	<i>ki</i>
na	fekszik.PRS.3SG	COND

'A vörösfenyőből mit csinálnak, akár mindent lehet csinálni, na, jó ... házat építeni, amíg jó, amíg valóban jó, akkor rögtön leszeded a kergét, na, egy kicsit szárad, és rögtön rakod háznak. Na, ha hever, akkor elromlik, elrohad az is.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

2.2. A 'fekszik' igéből létrejött kvázikopula

Hol? kérdésre felelő, illetve létezését állító vagy a diskurzusba bevezető mondatban kvázikopula szerepet tölt be. Az alábbi, szaggatottnak ható magyarázatban az adatközlő először megismétli a magyarázandó szót (*Lezúdultak...*), ezután belekezd a jelentést megvilágító jelenet leírásába (...*valami fák néha,...*), de újrakezd, hogy a farakás képét tegye topikká a terepmunkás számára is (...*a fa van valahol, fakupac, farakás, farakás, leesik...*) (4):

¹¹ Ebben a mondatban a székhez mint alanyhoz kapcsolódó, magyarra *áll* és *van* szavakkal fordított igeek mindegyike 'ül' jelentésű az eredetiben.

¹² A magyarban kb. *áll*, pl. *ha ez a folyadék sokáig áll, megzavarosodik*; vö. *a házi befőtt sokáig eláll*.

- (4) *il ārəksət... mölti jǔχət ultijən jǔχ ǒləl, jǔχ pəχəl, jǔχ paj, jǔχi paj, il rākənl pa jastl: jǔχlam il ārəksət.*

ultijən jǔχ ǒləl
olykor fa fekszik.PRS.3SG

'Lezúdultak... valami fák néha, a fa van valahol, fakupac, farakás, farakás, leesik és aszongya: a fák lezúdultak.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

Amint a bevezetésben számos nyelv példája illusztrálta, mivel a kvázikopulák szemantikája nem üresedik ki teljesen (Pustet 2005: 3), fizikai szempontok határozhatják meg, milyen feltételek mellett szerepelhet a kvázikopula. Az első felmerülő lehetőség az Alak geometriai tulajdonságai szerinti választás, azonban az adatok alapján erről nem lehet egyértelmű képet alkotni. Azokból a mondatokból, amelyekben az alany fogalomszó, kevésbé rajzolódik ki az Alak domináns vertikális kiterjedése, ez csak a farönk esetében egyértelmű (5):

- (5) FA¹³, PRÉMCSIZMA, TOBOZ, MELLDÍSZ, TAKARÓ, PAPÍR, ZSÁK, HÓKUPAC, KUPAC, HÓGOLYÓ

A melldísz,¹⁴ a takaró és a papír esetében az Alak nagy felületen érintkezik a Háttérrel. A többi példa azzal függhet össze, hogy ha kitüntetett dimenzióval, állandó formával és tartással nem rendelkező tárgyról van szó, az gyakran a 'fekszik' kvázikopulával szerepel. A rendelkezésre álló példák alapján az Alany geometriai tulajdonságainak jelentősége nem írható le pontosan.

Nyolc magyarázatból arra lehet következtetni, hogy ha valami lent helyezkedik el, az is indokolhatja a 'fekszik' ige választását. Legtöbbször szerepel is a 'lent' szó (6); lehet földön, padlón vagy valami alatt az alanyként szereplő dolog, vagy következtetünk ilyen elhelyezkedésre (7):

- (6) *pǒχijiti, pǒχiti sít ulten nəχər χǒša jastilen, nəχren χən, wante, nar, űlen i nar nəχər ilən ǒləl, pǒχijil, sít unχəl mǎnl sít.*

i nar nəχər ilən ǒləl
és nyers toboz lent fekszik.PRS.3SG

'Kifolyini, kifolyini a gyantának a tobozból, azt általában a cirbolyatoboznál mondd, amikor a toboz, nézd, nyers, fogod, és a nyers toboz lent hever, kifolyik a gyanta, a gyanta kimegy, az.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

¹³ Három példában fordul elő; ezekben kivágott fatörzsekről vagy ágakról van szó.

¹⁴ A hanti melldísz olyan gyöngyfüzér, amely széles sávokban simul a mellkasra.

- (7)
- nō mōl, ōll pa nāŋ jastlən: šiten nōχ ūje! nōχ ūje!*

<i>nō</i>	<i>mōl</i>	<i>ōll</i>		<i>šiten</i>	<i>nōχ</i>	<i>ūje!</i>
na	valami	fekszik.PRS.3SG		az.2SG	fel	vesz.IMP.2SG.O

'Na, valami hever, és te azt mondd: vedd fel azt!' (Ruttkay-Miklián Mscr)

Hús olyan példa van, amelyben az *ōl-* ige mellett az alany vagy határozatlan névmás, vagy nincs alany a mondatban. Ilyenkor az Alak térbeli tulajdonságai, illetve az Alany és a Háttér közti kapcsolat jellege nem derül ki (8), vagy a beszélgetőtárs és az Alak viszonyát fejezi ki a mondat (9).

- (8)
- eləp šit elti, wan, nila, eləp. mōlti wante, nāŋ kăšlən, āt ujtlen, il'i mūj, jastl: eləpən šī ōləs!*

<i>eləpən</i>	<i>šī</i>	<i>ōləs!</i>
látható.hely.LOC	bizony	fekszik.PST.3SG

'Látható hely, az rajta, nézd, látszódik, látható hely. Valamit, nézd, keresel, nem találsz, vagy mi, aszongya: látható helyen volt (lit.: feküdt) hiszen!' (Ruttkay-Miklián Mscr)

- (9)
- pūŋəl pūŋəl, pūŋəl šit nāŋ pūŋlənən, χun mōlti ōləl, nāŋ pūŋlənən,*

<i>χun</i>	<i>mōlti</i>	<i>ōləl</i>
amikor	valami	fekszik.PRS.SG3

'Mellett, mellett, az melletted, amikor valami ott van (lit.: fekszik), melletted, ...' (Ruttkay-Miklián Mscr)

Az ilyen példák felvetik, hogy milyen megkötések vannak egyáltalán ennek a kvázikopulának a használatában, illetve utalhatnak-e arra, hogy a grammatikalizálódás folytatódott a kopulává válás irányában. A felvetést támogathatja, hogy a létige (*ul-*) és a vizsgált *ōl-* több részletben is úgy szerepel,¹⁵ hogy a beszélő különbség hozzárendelése nélkül, változtatva használja a két igét (10–11):

¹⁵ Nem minden északi hanti nyelvjárásban áll ilyen közel egymáshoz a két ige (pl. a kazimiban a létige *wɔl-*), de a suriskári dialektusokban hangzásuk hasonló (a magánhangzók nyílásfokban és hosszúságban különböznek). Eltérnek abban, hogy a létige 3SG alakjában nem hallható a PRS *-l-*je, ezzel szemben az *ol-* ugyanezen alakjában általában elkülönül a tő és az időjel. Hangalaki hasonlóságuk esetleg szerepet játszhat az *ol-* kopulafunkciójának alakulásában.

- (10) *jelŋ* *ōləl.* *il'i* *tūta* *ōləl.* *mūj,*
 távol fekszik. PST.3SG vagy ott fekszik. PST.3SG mi
ši *jasəŋ.* *jelŋ* *ul.*
 az szó távol van. PST.3SG
 'Távol van (lit.: fekszik). Vagy ott van (lit.: fekszik), micsoda, az a szó.
 Távol van.' (Ruttkay-Miklián Mscr)
- (11) *mōlti* *inšəslən:* *χiren* *χōta* *ōll?* *χirem* *šita*
 valami kérdez.PRS.2SG zsák.2SG hol fekszik.PRS.3SG zsák.2SG ott
šūŋən *ōləl.* *ōləl.* *pa* *jastila,*
 sarok-LOC fekszik.PRS.3SG fekszik.PRS.3SG szintén mond.PRS.PASS.3SG
ul, *i,* *aha,* *nū,* *ul,* *šit,*
 van.PRS.3SG és aha na van.PRS.3SG az
tāta *ul,* *il'i* *ōləl* *pa* *jastila.*
 itt van.PRS.3SG vagy fekszik.PRS.3SG szintén mond.PRS.PASS.3SG
 'Valamit kérdezel: a zsákod hol van (lit.: fekszik)? A zsákom ott van (lit.: fekszik)
 a sarokban, van (lit.: fekszik). Azt is mondják, van, és, aha, na, azt, itt van, vagy
 fekszik, azt is mondják.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

Az északi hantiban a medvére utaló elnevezések egyike az 'erdőben lakó öreg', amelyben az 'él, van, lakik' jelentésű igéből képzett igenév szerepel (Steinitz 1966–1993: 1600; kazimi adat). A vizsgált anyagban ez az elnevezés 'erdőben fekvő/alvó öreg'-ként jelentik meg, ami szintén a két ige hangalaki hasonlóságát illusztrálja (12):

- (12) *utŋ* *ōlti* *ikijen* *sāχəl.*
 erdő.LOC fekszik.PTCP.PRS öregember.DIM.2SG bunda.3SG

'A medve (lit.: erdőben alvó/fekvő öreg) bundája.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

Nem világos, hogy a két ige használatában valóban felcserélhetőség figyelhető-e meg, de a példák a hangalaki és funkcióbeli közelségükre utalnak.

3. Összegzés

Jelen vizsgálat a színjai hanti *ōl-* 'fekszik, alszik' igére irányult, és a következő eredményeket hozta.

(a) A korpusz alapján sikerült bizonyítani kvázikopula használatát, amire egyéb szövegek nem utaltak. Az ige metaforikus fejleményei lehetőséget adtak arra, hogy lokatív és egzisztenciális mondatokban kvázikopula funkciója is kialakulhasson, azaz *Hol?* kérdésre felelő, valaminek a létét állító és

diskurzusba bevezető mondatban igei szerepet is betöltsön. Az ige élettelen tárgyak térbeli elrendeződését leíró mondatokban is, és az inaktivitás kifejezésére is használatos.

(b) A példamondatok alapján a használati szabályokról az alábbiak állapíthatók meg. Az *ől-* szerepelt prominens vertikális kiterjedéssel bíró Alakkal; a Háttérrel nagy felületen érintkező Alakkal, valamint szabálytalan alakú, stabil helyzetet biztosító alappal nem rendelkező tárgyak esetén is. Sok olyan mondatban is előfordult, amely földön, padlón lévő, illetve az ember aktivitási zónája alatt elhelyezkedő Alakról szólt.

(c) Emellett sok példában névmás szerepel alanyként, illetve olyan helyviszonyokat fejez ki a mondat, amelyekben nem az Alak és a Háttér viszonyára tevődik a hangsúly, vagy az Alak és a Háttér tulajdonságairól semmi nem derül ki – ami pedig a kvázikopula szereppel járna. Mindez erősen felveti, bár nem bizonyítja, hogy a 'fekszik' ige a grammatikalizációs folyamatban elindult a kopula stádium felé is – ezt célzott lekérdezésekkel lehet csak eldönteni. Emellett vannak a létegeből létrejött kopulával való vegyülésre utaló példák, amelyekben különbségtétel nélkül váltakozik a két ige.

(d) A kutatás olyan korpuszon alapult, amely egyetlen közlőtől származó, irányított, félspontán, értelmező-magyarázó céllal produkált megnyilatkozások gyűjteménye. E korpusznak komoly pozitívumai mutatkoztak meg: egyrészt a leíró jelleg sokkal több lokatív mondatot eredményez, mint az epikus műfajok. Másrészt a szavak használatáról szóló állásfoglalások, metanyelvi részletek is releváns információkat tartalmaznak. Ugyanakkor a gyűjtési szituáció gyakran nyomot hagy a nyelvi megformáláson: a deiktikus elemek számos esetben elfedték az Alak jellemzőit, így az adatok egy részét nem lehetett értelmezni a kutatás szempontjai szerint. Végül, mivel egyetlen közlő idiolektusát tükrözi az anyag, az eredmények elsősorban tájékoztató, orientáló jellegűek, a további vizsgálatok szempontjait határozzák meg.

A vizsgálat arra is figyelmeztet, hogy az 'áll' ige esetéhez hasonlóan a színjai (illetve suriskári) nyelvjárásra jellemző hangtani összefüggések miatt a kapott eredményeket nem lehet szomszédos dialektusokra vagy az északi hanti nyelvjárás csoportra, de különösen nem lehet az egész hanti nyelvre vonatkoztatni.

Rövidítések

2	második személy	IMP	felszólító mód	PRS	jelen idő
3	harmadik személy	LAT	latívusz	PST	múlt idő
COND	feltételes mód	LOC	lokatívusz	PTCP	participium
DIM	kicsinyítő képző	PASS	szenvető	O	tárgyas ragozás

Irodalom

- Ameka, Felix K. – De Witte, Carlien – Wilkins, David 1999: Picture series for positional verbs: Eliciting the verbal component in locative descriptions. In: Wilkins, D. (ed.), *Manual for the 1999 Field Season*. Max Planck Institute for Psycholinguistics, Nijmegen. 48–54.
- Ameka, Felix K. – Levinson, Stephen C. 2007: Introduction. The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals and other beasts. *Linguistics* 45/5–6: 847–872.
- Atintono, Samuel A. 2013: The semantics and grammar of Gurenɛ positional verbs: A typological perspective. PhD thesis.
https://www.research.manchester.ac.uk/portal/files/54536200/FULL_TEXT.PDF
- Berthele, Raphael 2004: The typology of motion and posture verbs: A variationist account. In: Kortmann, Bernd (ed.), *Dialectology meets typology. Dialect grammar from a cross-linguistic perspective*. (Trends in linguistics. Studies and monographs 153). Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 93–126.
- Fagan, Sarah M. B. 1991: The semantics of the positional predicates *liegen/legen, sitzen/setzen, and stehen/stellen*. *Die Unterrichtspraxis / Teaching German* 24/2: 136–145.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2004: *The world lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hellwig, Birgit 2007: To sit face down – location and position in Goemai. *Linguistics* 45/5–6: 893–916.
- Irslinger, Britta 2019: More tales of two copulas – the copula systems of Western European languages from a typological and diachronic perspective. In: Bičovský, Jan (ed.), *Diachrony and suppletion*. Baar-Verlag, Hamburg. 1–47.
- Lemmens, Maarten 2002: The semantic network of Dutch posture verbs. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. *Typological Studies in Languages* 51. John Benjamin, Amsterdam – Philadelphia. 103–140.
- Lemmens, Maarten – Perrez, Julien 2010: On the use of posture verbs by French-speaking learners of Dutch: A corpus-based study. *Cognitive Linguistics* 21/2: 315–347.
- Németh Szilvia 2021: Az északi manysi *ūnli* 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkrón megfigyelhető grammatikalizációs irányai. *Nyelvtudományi Közlemények* 117. [Megjelenés előtt.]
- Newman, John 2002: A cross-linguistic overview of the posture verbs 'sit', 'stand', and 'lie'. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. *Typological Studies in Languages* 51. John Benjamin, Amsterdam – Philadelphia. 1–24.
- Noonan, Michael – Grunow-Hårsta, Karen 2002: Posture verbs in two Tibeto-Burman languages of Nepal. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. *Typological Studies in Languages* 51. John Benjamin, Amsterdam – Philadelphia. 79–102.

- Perepis 2010: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis010/croc/perepis_itogi1612.htm
- Pustet, Regina 2005: *Copulas. Universals in the categorization of the lexicon*. Oxford University Press, Oxford.
- Rumsey, Alan 2004: Aspects of Ku Waru ethnosyntax and social life. In: Enfield, Nick J. (ed.), *Ethnosyntax: Explorations in grammar and culture*. Oxford University Press, Oxford. 259–287.
- Ruttkay-Miklián, Eszter 2011: The dialect spoken by Roza Makarovna. *Synya Khanty Dictionary*. <http://hantisirn.nytud.hu/sites/default/files/Dialect%20of%20Roza%20Makarovna2.pdf>
- Ruttkay-Miklián Eszter 2014: *Amikor a láb elnehezül... A színjai hantik tisztaságkonceptiója*. L'Harmattan, Budapest.
- Ruttkay-Miklián Eszter Msc = *Színjai hanti értelmező szótár*. (Kézirat.)
- Sipos Mária 2018: „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti 'ül' szóból létrejött kvázikopuláról. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 149–166.
- Sipos Mária 2019: 2 in 1 – a színjai hanti lokatív mondatok egyik kvázikopulájáról. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 299–310.
- Song, Jae Jung 2002: The posture verbs in Korean: Basic and extended uses. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. *Typological Studies in Languages* 51. John Benjamin, Amsterdam – Philadelphia. 359–386.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Stosic, Dejan – Sarda, Laure 2009: The many ways to be located in French and Serbian: the role of fictive motion in the expression of static location. In: Vukovic, M. Brala – Grmusa, L. Gruic (eds), *Space and time in language and literature*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle. 39–60.
- Várnai Zsuzsa 2021a: Az 'áll' ige grammatikalizációja a nganaszan nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények*. [Megjelenés előtt.]
- Várnai Zsuzsa 2021b: Az 'ül' testtartásige a nganaszanban. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 435–448.
- Viberg, Åke 2013: Posture verbs: A multilingual contrastive study. *Languages in contrast*. *International Journal for Contrastive Linguistics* 2: 139–169.

The grammaticalization of the Synja Khanty posture verb 'lie'

The present paper aims to describe the grammaticalization of the verb 'lie' into a quasi-copula used in locative and existential sentences, in the Synja dialect of Northern Khanty (Uralic, Ugric branch, agglutinative).

The corpus is made up of the texts collected by Eszter Ruttkay-Miklián on the basis of the theoretical and practical instructions of the late Éva Schmidt.

The investigations have proved the quasi-copula use of the verb, which function was hardly emphasized earlier. The background to this development was served by the secondary, metaphoric meanings of the verb. Besides describing the location of inanimate subjects, the quasi-copula in question is also used for expressing inactivity.

In locative sentences, the quasi-copula 'lie' is used with Figures having prominent horizontal extension; or with Figures that are in contact with the Ground on a considerable surface; as well as with objects having an irregular shape, or having no base giving stability. Furthermore, in many sentences, it cooccurs with objects situated below the human active zone (ground, floor, bed etc.). In addition, this quasi-copula is used in many sentences not containing information neither on the geometrical attributes of the Figure or the Ground, nor their relation. These examples might prove that the grammaticalization process continued and the quasi-copula 'lie' moved on towards becoming a copula. Considering the fact that, in this dialect, the sound forms of the BE-verb and the verb 'lie' are quite similar, it cannot be excluded that this resemblance positively influenced the process of grammaticalization. The mixed use of the two verbs is illustrated in several sentences.

The linguistic material used in the present investigation has proved to be excellent for the given purpose: contrary to the folklore or didactic texts, as well as the language of journalism, there can be found a lot of sentences in it describing the location and position of various objects. At the same time, the fieldwork situation left its mark on the formation of sentences, i.e. objects and spatial relations are often described with deictic elements, making these data meaningless from the viewpoint of the research.

A further lesson learned from the research is that in the case of a language dialectally strongly divided, the results do not necessarily hold in respect of any other dialect. Finally, as the text material reflects the idiolect of one single speaker, the results cannot be exhaustive.

Keywords: Northern Khanty, Kazym dialect, posture verb, quasi-copula.

MÁRIA SIPOS